

Tanulmány

GAJDÓ ÁGNES

„...nem nyafognék, de most már késő”

A BÜNTUDAT EGYIK FORRÁSA JÓZSEF ATTILA KÉSEI VERSEIBEN

A bűn és büntudat mint téma meghatározó jelentőségű József Attila életművében, különösen az 1934–1937 között keletkezett versekben bukkan föl erőteljesen, szinte ritmikusan vissza-visszatérve. A két fogalom definícióját ismerve többféle irányból közelíthetünk, hiszen a bűnnek és büntudatnak létezik teológiai, pszichológiai (pszichoanalitikai), filozófiai és jogi értelmezése is, a világirodalmi előzményekről és párhuzamokról nem is beszélve, elsősorban Dosztojevszkij, Kafka, Camus juthat eszünkbe. Talán éppen ezért foglalkozott csak néhány kutató e kérdéskörrel korábban. Mindegyikük más-más szempontot helyezett vizsgálódásainak középpontjába, és más-más következtetést vont le.

Bori Imre úgy látta, „maga az élet, a születés ténye, a létezés a bűn”;¹ Rába György Franz Kafka bűnszemléletével állította párhuzamba, és egy helyütt az életet nevezi József Attila bűnének.² A Bókay–Jádi–Stark szerzőtriász megoldási javaslata a stigmatizációra épül, ők a betegséggel azonosították a bűnt.³ Éva Brabant a pszichoanalízis felől közelít;⁴ pszichológiai szempontokat érvényesít elemzésében Szőke György is.⁵ Németh G. Béla a semmi motívummal párhuzamosan elemzi a bűn motívumát,⁶ Beney Zsuzsa az istenkéréshez köti.⁷

A téma valóban alapos és körültekintő elemzést érdemel, általa közelebb juthatunk az úgynevezett kései versek értelmezéséhez, és képet alkothatunk a bűn–büntudat–ártatlanság, illetve a bűn–büntudat–magány hármasságának kínzó voltáról, versbéli megjelenéséről. Úgy vélem, az Isten- és az anyamotívum mellett a büntudat motívuma a legerőteljesebb, s e három szervesen összekapcsolódik, rendszert alkot, egyik sem értelmezhető a másik kettő nélkül. Szét kell választanunk azonban az anyaverseket és a bűnverseket abban az értelemben, hogy a mama emléke, alakja folyamatosan jelen van a költeményekben, akár csak jelzésszerűen vagy metaforikusan („a köd szoptatós melle buggyan”, „az őszi eső szürke kontya”), a büntudat viszont később társul hozzá, mintegy a múltidézés és az analízisben feltoluló emlékek következményeként.

¹ Bori Imre: József Attila-problémák: a műhelymunka forgácsai. = *Híd*, 1960/4. 304–311.

² Rába György: József Attila és Franz Kafka. = *Nagyvilág*, 1980/3. 1706–1717.

³ Bókay Antal–Jádi Ferenc–Stark András: „Köztetek lettem én bolond...” Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982

⁴ Brabant, Éva: A büntelen bűnös. József Attila és a pszichoanalízis. = *Új Írás*, 1985/8. 95–103.

⁵ Szőke György: „Úr a lelke”. A kései József Attila. Párbeszéd Kiadó, Budapest, 1992

⁶ Németh G. Béla: 7 kísérlet a kései József Attiláról. Tankönyvkiadó, Budapest, 1982

⁷ Beney Zsuzsa: József Attila-tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989

A bűntudat József Attila verseiben a szorongással és az önvádaskodással összekapcsolódva – értelmezésem szerint – három fő forrásból táplálkozik: a mamához fűződő érzésekből, a különállás vétsége miatt is érzett magányból és az istenkeresésből. Nem érti, miért bűnhődik, ha nem vétkezett, keresi az el nem követett bűnt, hiszen „versbeli énje” a magányt, a szeretethiányt mint büntetést fogja föl, úgy érzi, kell, hogy legyen vétke, amiért büntetik. Írásomban most csak a mama ellen elkövetett vélt vagy valós bűnökből sarjadó bűntudatot vizsgálom, különös tekintettel az 1934 után írt versekre.

A Medvetánc éve – 1934

Szántó Judit emlékezéséből tudjuk, hogy József Attila első analitikus kezeléséről, 1931 nyarán meglehetősen zavart lélekállapotban tért haza. A költő a Szegedről ismert orvosnál, dr. Rapaport Samunál járt, akinek *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása* című tanulmányát stilizálta, majd a munkájáért járó kétszáz pengő helyett az analízist választotta fizetségül.

A gyermekkori emlékek végigkísérik József Attila költészetét, de az analitikus kezelés hatására erősödnek fel és válnak sokszor az egész tudatot betöltő, már-már legyőzhetetlen és el nem űzhető kísértetekké. A tudattalan tudatosításának folyamata, az elfeledett emlékek visszaidézése szellemi öngyógyításra tett kísérlet.⁸ A lélek legmélyén lakó, az analízis során felszínre emelkedő árnyak a múltba húzzák vissza a hiperérzékeny, önmagát megérteni és meggyógyítani vágyó költőt. Jelenbeli kudarcainak, sikertelenségeinek okát a múltban elkövetett bűnökben sejtí, még ha nem is tudatosul benne, melyek ezek. A gyógyulás feltételének a teljesen őszinte, feltáró vallomást hiszi, ám ez rendkívül veszélyes is lehet. Az alkotás mint terápia nem mindig célravezető, hiszen e tökéletes kitárulkozás, önnön lelke legmélyének versebe vetítése sokakat taszít, megriaszt. De József Attila mindezzel nem törődik, sorban írja önelveboncoló verseit, ahogyan később a *(Karóval jöttél...)* kezdetűben félelmetesen pontosan, önmagát kívülről figyelve megfogalmazza: „Magadat mindig kitakartad, / sebedet mindig elvakartad”.

József Attila életművét vizsgálva az 1934-es év tehát fordulópontnak tekinthető: lírájában határozottabbá válik a befelé fordulás, felszakadnak a sebek, előtörnek az elfojtott indulatok, emlékek, és képekben rögzülnek. A költő a pszichoanalitikai kezelés és kétségbeesett (anyagi) helyzetének hatására nemcsak lelki, hanem szellemi átalakuláson is keresztülmegy. Ebben az évben József Attila márciustól július elejéig néhány hónapot Hódmezővásárhelyen, Makaiéknál tölt. Sógora, Etus nővére és gyerekeik körében újraéli saját gyermekkorát. Itt találkozik Móricz Zsigmonddal, itt olvassa Nagy Lajos *Kiskunhalom* című munkáját, s feltehetően itt születik a „gyermek vagyok az anyatestben” kijelentést tartalmazó *Vallomás* című prózai darab. Április 28-ától írja az úgynevezett Rapaport-leveleket, amelyek a pszichoanalitikus kezelést követő csöndben született gondolatok, fantáziák lenyomatai.

Az 1934 második felében született költemények szinte mindegyike a mamát idézi. Kezdjük az anyaversek között is különleges helyzetű *Mamával*, amely fordulópont: a múlton való gondolkodás hatására a költő új anyaképet rajzol. Ez az asszony törékeny bár, mégis

⁸ Vö. Tverdota György: *Határolt végtelenség. József Attila-versek elemzései*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 146.

óriás, és olyannyira elérhetetlen, hogy nem ér fel hozzá a nyafogás. A költemény kitüntetett helyen szerepel a *Medvetáncban*, ez a kötet záródarabja.

A vers keletkezéstörténetét ismerve megállapíthatjuk, hogy a *Mama* a holtában megbántott asszonynak írt engesztelés.⁹ Szántó Judit megrázó, *ám talán túlzó emlékei* szerint a költő Hatvany Bertalanéknál vett részt vacsorán, majd hajnalban gyalog bandukolt haza a Korong utca 6-ba, ahol indulatosan szólt élettársához: „Nagyon gazdag akarok lenni – szólt sürgetően. (...) »Nem viccelek, gazdag akarok lenni és tudod-e miért? Emlékszel, amikor a mama eltörte rajtam a seprőt, miért kaptam? Arra felelj!« »Azért, mert anyád munkából jött, beteg is volt és téged káposztáért küldött és fonnyadt, puhát hoztál...« »De mégis eltörte rajtam a seprőt – szólt Attila felcsattanva –, és most azért akarok gazdag lenni, hogy kimenjek a temetőbe és kiássam a sírt körmömmel és szétverjem a koponyáját.« »Menj innen Attila, menj az asztalhoz, hogy ne is lássalak. Szégyelld magad. Hatvanyéktól jössz, Hatvanyinak a barátnője legalább egy estére többet kap, mint amit a te édesanyád egy hónapi munkával keresett, amiből azt a három ronda kölykét tartotta, amelyből az egyik te vagy« – és fálnak fordultam. Még odaszóltam: »És nem szeretlek.« És sírni kezdtem. És lapulva figyeltem: mi lesz most, Istenem, mi lesz most. Csönd. Egy nehéz sóhaj. És sírás, sírás, keserű, megállíthatatlan. Így sírtunk ketten. (...) Azután a papíron, ahogy végigfut a ceruza, ez a megnyugtató szerszám újból gyógyított.”¹⁰

A mama emlékét gyalázó fiú bocsánatot remélve rója a sorokat, büntudata egyben a tisztánlátás esélyét is magában hordozza. A *Mama* (1934) az eszmélés pillanatát rögzíti: a költő rádöbben anyja hiányára, arra, hogy anyja emlékét eddig elfojtotta, s most a tabukat áttörve határozottabb képekben mondja ki eddig elhallgatott élményeit. Nem tud szabadulni a mama emléktől: „már egy hete csak a mamára / gondolok mindig”. A gyermek (vélt) ragaszkodó lázadása és az anya (vélt) kényszerű közönye, beletörődése egyaránt fáj a felnőttnek, de maga is megbocsát, hogy bocsánatot nyerhessen. A keresztény mitológiát csempészi versébe, hiszen az édesanya eltávozása a Szűzanya mennybemenetelét idézi. (Az *Ünnep* 1936. január 9-i számában *Mennybemenetel* címmel jelent meg a vers – a címváltozás a lélekállapot változásáról árulkodik, valamint egyértelművé teszi az addig csak sejtett párhuzamot.)

A múlt árnyaival viaskodó költő emlékezése 1934 végén az *Iszonyatban* folytatódik. Már nemcsak a mamára gondol, hanem a család szorongató, nyomorúságos mindennapjaira. Megelevenedik a gyermekkor, az emberi életnek az az állomása, amely meghatározza a felnőtt életet. József Attila a gyermekre mint a védtelenség szimbólumára tekint, és minden gyermek elleni agressziót súlyos bűnnek tart. Meggyőződéssel hangsúlyozza mindig: a gyermeket nem szabad verni. Erről a legmegrázóbban nővére ír, amikor feleleveníti, hogy öccse már felnőtt fejjel a szemére vetette azt a pofont, amit egy szál cigaretta elcsenése miatt kilencéves korában kapott tőle.¹¹

⁹ Vö. Tverdota 2005. 146.

¹⁰ Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Argumentum Kiadó, Budapest, 1997. 97–98.

¹¹ József Jolán: *A város peremén*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1955. 256.: „Sajnos, a mamának már nem tudom megmondani. De neked igen. Mert nem lehet egy kis gyereket igazságtalanul megverni. (...) Etust is azért ütöttem meg a múltkor, mert eszembe jutott, hogy megverte a Pétert, és nem szabad megütni egy kisgyereket.” – Ezt az epizódot József Attila 1934-es *Öngyilkosság?* című írásában is fölleveníti, amely az *Emberismeret* című folyóiratban jelent meg.

Mintha a költő érezne büntudatot nővére cselekedete miatt is, s ugyanez az átvállalt büntudat fikcionálódik az *Iszonyat*ban, mely elképzelt szituációt rögzít. Az *Iszonyat* rokona a legősibb népballadáknak: érezhető a vibráló feszültség, az izgalom, hogy miként zárul a történet, ugyanakkor sok helyütt homályban marad a valóság, s a vég semmit nem old meg, semmit nem old fel: „Ismét fölsír a gyermek s minden / előlről kezdődik megint.”

1935-ben – mintegy az *Iszonyat* „ellenverseként” – írja az *Altatót*, melyet Ottó Ferenc zeneszerző Gellér Balázs nevű unokaöccsének szánt.¹² A szelíd hangvételű helyzetképben olyan szeretetteljes lebegés, idilli harmónia érzékelhető, mint talán egyetlen más versben sem. József Attilánál a gyermek-lét tudata már fájdalmas büntudattal párosul, itt ennek nyomát sem találjuk. Az *Altató*ban egy vágyott, de talán sosemvolt szituációt rögzít, elképzelve a szeretetteljes, harmonikus anya–gyermek kapcsolatot.

Az *Ajtót nyitok* című versében azt a pillanatot láttatja, amikor Szabadszállásról hazaérkezvén csak két nővérét találta a lakásban, a mama meghalt. A vers kimerevített pillanatkép, a feszültséget az első és a második versszak közötti enjambement erősíti fel: „A szoba // üres, senki.” Valójában egyetlen mondatból érzékelhető az anya halála miatt érzett büntudat: „Felnőtt lehetnék.” A feltételes mód – nem vagyok felnőtt, csak lehetnék – jelzi a gyermek- és felnőtt-lét közötti ambivalenciát, amely a versben jelen lévő „én” számára feldolgozhatatlan: az anya halála a gyermek és a felnőtt személyiség számára egyaránt érthetetlen.

Érdekes lehet párhuzamot vonni az *Ajtót nyitok* és a *Mama* néhány sora között. 1934-ben ezt írja: „Nem nyafognék, de most már késő.” A gondolat 1935-re így „módosul”: „Viaszkos vásznu konyhaszékre / ültem, nyafognék, nem lehet.” A nyafogás mint megoldás, mint a gyermek számára lehetséges stratégia elvetése a *Mamában* a múltra vonatkozik, arra az időszakra, amikor még a mama élt. A költő felnőtt fejjel, jóval a mama halála után mondja ki, de már későn. Az *Ajtót nyitok* az a vers, amelyben a megtudott árvaság élménye vetítődik ki; és aki árva, annak nincs joga nyafogni... S hogy ez az élmény múlhatatlan, arra az 1935 februárjában írt vers későbbi címváltozatából is következtethetünk.¹³

„...a saját szemem láttára átalakulok...”

József Attila élete és költészete a befelé fordulás évében, 1935-ben¹⁴ is megváltozik, vagyis kiteljesedik az a folyamat, ami egy évvel korábban kezdődött. Szabolcsi Miklós szerint József Attila „kései költészetét” általában 1935-től szokás keltezni;¹⁵ véleményem szerint tartalmi szempontból már 1934-től számítható, éppen az *Eszmélet* kapcsán elmondottak miatt, de ebben az évben született például az *Iszonyat*, a *Mama*, az [*Ez éles, tiszta szürkület...*]; mind olyan vers, amelyben a költő szókészlete, motívumai szervesen összekapcsolódnak a későbbiekkel. Formai szempontból viszont 1935 lehet a „határ”, a szonettektől kezdve a *Kiáltozás* jambusain át a Flórához írt hexameterekig.

¹² Szabolcsi Miklós: Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 478.

¹³ Az *Ajtót nyitok* című vers 1935 júniusában a *Tükörben Múlhatatlan* címmel jelent meg.

¹⁴ Sárközy Péter: „Kiterítenek úgyis”. József Attila kései költészete. Argumentum Kiadó, Budapest, 1996. 99.

¹⁵ Szabolcsi 1998. 474.

A sajátos átalakulásra a Babits Mihálynak írt 1935. augusztus 18-i levélben maga a költő hívja föl a figyelmet: „Igen tisztelt Uram! Bocsánatát kérem, hogy eddig nem jelentkeztem, de nem is lett volna sok értelme. Az a különös dolog történt velem, hogy a saját szemem láttára átalakulok s ennek az átalakulásnak a valóságát még alig tudom megfogni. Így nem is igen írtam, inkább csak „fogásom” ellenőrzése végett próbálkoztam, mint a gyermek, aki hallgat ugyan a szóra, hogy éget a tüzes kályha, de azért kísérletet tesz, hogy megérintse, megismerje. Ezek a versek is, amelyeket itt küldök, ilyen próbálkozások. Szeretném, ha önnek tetszenének, én nem vagyok egészen biztos bennük.”¹⁶

József Attila *A bűn* első változatát és a *Mint gyermek* című verset küldte el Babitsnak, ezek 1935 szeptemberében meg is jelentek a *Nyugatban*. Lengyel András életrajzi adatok alapján állítja, hogy „valamikor ekkor formálódott ki József Attila utolsó éveinek egyik központi jelentőségű személyi kapcsolata, ekkor újította föl évekre megszakadt barátságát Ignótus Pállal. [...] Minden jel szerint ekkor alakult át a pszichoanalízishez való viszonya is. [...] átalakulást sejtető szál a Barta Istvánnal való különös [...] barátság is.”¹⁷ Később megjegyzi, hogy az átalakulás kulcsverse az *Én nem tudtam*. A szonett tizennégy sorban „*in statu nascendi* mutatja meg az átalakulást, azt a pillanatot rögzítve, amikor [...] József Attila egy gyökeresen új gondolkodástörténeti pozíciót hozott létre. E vers ugyanis a keresztény bűnértelmezés és a pszichoanalitikus önelemzés egyesítése, ütköztetve »további-fejlesztése«.”¹⁸ Egyetértek Lengyel Andrással, hiszen e vers egyszerre utal a *Bibliára* („bűnről szóló tanítás”) és a pszichoanalízis egyik kulcsgondolatára („annyi szörnyűség / barlangja szívem”).

A *Nagyon fáj* című kötet versei szinte egytől-egyig ennek az átalakulásnak a bizonyítékai, ezekben a *bűnmotívum* hangsúlyozottan jelenik meg. A kötet kezdő verse *A bűn*, záró darabja a *Kiáltozás*, amelyet Németh Andor félig műremeknek, félig klinikai leletnek minősített (valójában egészében remekmű!).¹⁹ Az utolsó kötet megdöbbentő bizonyítéka a költő meghasadt életérzésének, melyet tökéletesen szerkesztett, szigorú, zárt versformákba vetít.

A kötet második verse az *Én nem tudtam*, melyben az anya és a bűntudat motívuma összekapcsolódik. „Bűnről fecseg, ki cselekedni gyáva! // Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség / barlangja szívem. Azt hittem, mamája / ringatja úgy elalvó gyermekét, / ahogy dobogva álmait kínálja.”

Érdekes filológiai tény, hogy a Stoll Béla-féle kritikai kiadásban „dobogva”, míg más forrásokban „dohogva” szó szerepel. Lehet elírás persze, de értelmezési kérdés is. Véleményem szerint a *dobogva* a gyermek számára megnyugtató szívdobbanást idézi, míg a *dohogva* az anyai türelmetlenségre utalhat. Különösen az „ahogy dobogva álmait kínálja” sor szövegváltozatainak ismeretében véljük felfedezni ennek fontosságát: „mert alszik, csendben nézi a mamája”; „jövőt a végzet, ringatja mamája”; „hogy nagyra nőjön, ringatja

¹⁶ József Attila válogatott levelezése. (Sajó alá rend. és jegyz. Fehér Erzsébet.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 313. (A továbbiakban: JAVL)

¹⁷ Lengyel „...saját szemem láttára átalakulok”. József Attila 1935. augusztusi fordulatáról. = *Jelenkor*, 1995/4. 356–365.

¹⁸ Lengyel 1995. 358.

¹⁹ Németh Andor: József Attila. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 203.

mamája”. E sor alakulása is bizonyosság a költői elmemunkára, az alkotás gyötrő menetére, az emlékekkel való viaskodás megjelenésére.

József Attila önmagára vetíti a freudi gondolatot: „az eredendő gazság / szivemben, mint ravatal, feketül.” A szonett rímpárjai önmagukban is árulkodóak: mesét–beszéd; Utána–gyáva; szörnyűség–gyermekét; mamája–kinálja; igazság–gazság; feketül–egyedül; szájam–mindnyájan. A vers tengelye az „Én nem tudtam”– Most már tudom”, e köré szerveződik a múltbeli és jelenbeli tudásról tett vallomás. (Az *Én nem tudtam* 1935 novemberében A *Reggelben* „Babits Mihálynak hódolattal” ajánlással jelent meg, amely jelzi a költő békülési szándékát.)

Az imént idézett költeményhez kapcsolódik a *Mint gyermek...* (1935) kezdetű, amely szintén szonettformában íródott. József Attila *A bűn* első változatát küldte el Babitsnak – mintegy bocsánatkérésként. A költői énben rejlő bűntudat szinte kézzel fogható, ugyanakkor erőteljes és megdöbbentő a karkai, camus-i bizonytalanság és tudatlanság (bűntudatlanság), a „mit vétettem?” kérdése és a megbocsátás iránti vágy. Ismét utalhatunk az ontikus magányra, a világba vetett létre, melyet ezúttal a csodavárás és a farkasverem szimbolizál: „Világot hamvasztottam el szivemben / és nincs jó szó, mely megrikasson engem, / kuporogva csak várom a csodát, / hogy jöjjön el már az, ki megbocsát / és meg is mondja szépen, micsodát / bocsát meg nékem e farkasveremben!” E hat sor is bizonyítja, hogy a költő megbocsátásra vár, de nem tudja, mi a bűne. A „megbocsát” a sor végén, a „bocsát” a sor elején áll. Mindkettő hangsúlyos, hiszen kimerevített áthajlás, vagyis két-tétört szintagma részei.

József Attila és a mama viszonya nem egyértelmű; ambivalens a két ember kapcsolata, a „gyűlölök és szeretek” ellentét áll fönn közöttük. Az egyik kulcs a költő bűntudatának megértéséhez e kettősség: „talán csak azért szerettem a mamát, mert ennem / adott, volt hova hazamennem” – véli a *Szabad-ötletek jegyzékében*. Visszaemlékezve gyerekkorára, eszébe jut az éjszakai buktaevés, a lámpaüveg-törés és a mama kegyetlen verései. Az, akitől szeretetet, törődést, gyengédséget várt, minden kis apróság miatt ütötte-verte, és „lelencbe” adta. A mama miatt kellett annyi megaláztatást elszenvednie. A *Szabad-ötletek jegyzékében* ez olvasható: „én lementem volna a boltba, ha a mama nem küld- / te volna vissza oly sokszor, amit hoztam, / ez nagyon megalázó volt (...) / meg az is oly megalázó volt, hogy én vigyek le egy / tyúkot legelni a térre és a többi fiúk röhögjenek / ki / és megalázó volt a menhelyi szalmakalap is –”. A múltbeli cselekedet miatt azonban hiába érez megbánást, nem csökken a bűntudata. A múlt a jelenbeli szorongás forrása, s ez a szorongás valójában bűnnek minősül. De: „aki a szorongás révén bűnös, ártatlan”.²⁰

Az anya elleni vádaskodásnak egyik megrázó példája a *Kései sirató* (1935). „Anyahiány, bűntudat és halál ötvöződik a versben.”²¹ A mama – azzal, hogy meghalt – „eredendő” bűnt követett el, s ha az eredendő bűnt meg nem bocsátani maga is bűn, akkor a költő joggal érez bűntudatot. A gyermek vétke: követelte, kényszerítette az anyai szeretete-

²⁰ Kierkegaard, Søren: A szorongás fogalma. Göncöl Kiadó, Budapest, 1993. 53. – Ehhez kapcsolódik Balogh László megjegyzése: „...a bűntudat egyrészt az elfojtással alakult ki a távoli őselmének hatására, másrészt viszont aki szorongás révén bűnös, tulajdonképpen ártatlan, s éppen az a bűne, hogy átengedte magát a szorongásnak.” (Balogh László: József Attila. Budapest, Gondolat Kiadó, 1988. 161–162.)

²¹ Szőke: 1992. 49.

tet – pedig szeretetet nem lehet zsarolni, nem lehet koldulni –, ugyanakkor nem tudott vele mit kezdeni. József Attila versbeli önképe alapján agresszív, konok gyerek, aki a buktát éjjel, titokban ette meg, pedig a mama engesztelésül sütötte, de akkor nem kellett a bocsánatkérés; éhségstrájkba kezdett. A buktaevésre a *Szabad-ötletek jegyzékében* is utal: „nem én tettem / jaj istenem mit csináltam / elolvassa-e / rájön-e / én ettem meg a buktákat...”, „ugy szeretném, ha nem ettem volna meg a buktá- / kat”. Stoll Béla figyelmeztet arra, hogy e sorok egyszerre vonatkoznak Gyömrői Editre és a mamára: a bukták ellopása miatt érzett bűntudat azonosul a *Szabad-ötletek* feljegyzése miatt érzett bűntudattal és Gyömrői Edit a mamával.²²

Ez az alapvető gyermekkori élmény a *Boldog hazug...* (1935) egyik korábbi szövegváltozatában is megjelenik: „koporsóban ringattatom magam // anyámmal, aki vastag bottal vert meg, / mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek...” A költő tudatában szinte mitikus arányúvá növekedett a verés, mintegy élete fordulópontját látta benne, s minthogy a mamához kapcsolódik, az élő mamához, így alakulhatott fejében a következő sor: „Lásd, örülnék, ha megvernél még egyszer!” (*Kései sirató*)

A *Kései sirató*ban kegyetlen szavakkal fordul anyjához: „Mint lenge könnyű lány” (korábbi változatok: „mint utolsó ringyó”, „mint senki lánya”, „mint kitaszított nő”), „csalárd, hazug volt kedves szavad”, „félrevezettél engem”, „haszontalan vagy!”, „Nagyobb szélhámos vagy, mint bármelyik nő, / ki csal és hiteget!”, „Cigány vagy!”. A szóbeli agresszió azonban nem segít, ezért írt „lenge könnyű lány”-t a végleges változatban. Hiába igyekszik önmagát föloldozni, és anyjára hárítani a felelősséget a bűnökért – nem sikerül, hiszen a mamát sem tudta „összeállítani”. Eljut a felismerésig: „Világosodik lassacskán az elmém, / a legenda oda. / A gyermek, aki csügg anyja szerelmén, / észreveszi, hogy milyen ostoba. / Kit anya szült, az mind csalódik végül, / vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csalni. / Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül, / ebbe fog belehalni.” A szorongás, az állandó bűntudat csak akkor szűnne meg, ha a költő megértené: önmagától nem szabadulhat, önmagából nem léphet ki. Szembe kellene néznie múltjával, elfogadnia, hogy anyja meghalt, de nem sikerül – ahogy „a legenda oda” sor helyett korábban írta –, „tizenhat éve már”. A szokványos mederben zajló gyászfolyamathoz hozzátartozik a bűntudat feltámadása is.²³ Nem tudjuk, mit érzett akkor a költő, de annyi bizonyos, hogy feltámadhatott benne a bűntudat amiatt, hogy nem volt jelen anyja halálakor. Az sem ad számára megnyugvást, hogy önhibáján kívül nem tudott visszautazni Pestre a csirkével, kölessel és krumplival. (Minderről a fentebb értelmezett *Ajtót nyitok* című versében is vall.)

József Attila úgy érezhette, hogy talán éppen a születés az első, legnagyobb büntetés vagy bűn. A *32 évvel ezelőtt...* kezdetű prózai töredékében sajátos szempontból, sajátos logikát követve a születés előtti állapot és a születés pillanatát eleveníti fel.²⁴ „32 évvel ezelőtt – a fegyintézet nyilvántartó könyvei szerint pontosan, 1905. április 11-én este 9 óra-kor – lázadás, kémkedés, rám bízott titkok elárulása, szeméremsértés, közveszélyes munkakerülés, állandó botrányokozás, beteges hazudozás miatt örökös dologházi fenytésre

²² József Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke* két ülésben. (Sajtó alá rend. Stoll Béla.) Atlantisz Kiadó, Budapest, 1990. 68.; Stoll Béla levele Gajdó Ágnesnek. Budapest, 1999. április

²³ Kast, Verena: *A gyász – egy lelki folyamat stádiumai és esélyei*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995. 100.

²⁴ Szigeti Lajos Sándor: *A József Attila-i teljességigény*. Magvető Kiadó, Budapest, 1988. 93–94.

ítéltek, kilenc hónapig tartó vizsgálati fogság után, elutasítva kegyelmi kérvényemet, áttartak a javíthatatlan bűnözők világába. A nyomozás eredménytelenségét a hatósági közegek kínvallatási adataival palástolták s a kínvallatás, mondhatom, egy örökkévalóságig tartott. Hiába hangoztattam ártatlanságomat, a bíróság a nyomozati jelentést s a kikényszerített beismerő vallomást fogadta el az ítélet alapjául...”²⁵

A töredékben – mely Szabolcsi Miklós szerint karkai technikával írt egyfajta *Curriculum vitae*²⁶ – a születést büntetésnek minősíti a költő; arra utal, hogy az életre ítéltség egyben halálra ítéltség is. A lét ambivalenciája, hogy valójában halálra születünk; születésünk pillanatában ítéltetünk halálra. Figyelemre méltó, hogy a költő éppen hét bűnt sorol, amelyek miatt születésre ítélték, ezeket azonban csak nagyon erőltetetten lehetne azonosítani a keresztény tanítás szerinti hét főbűnnel: 1. kevélység; 2. fősvénység; 3. bűnös érzékiség; 4. irigység; 5. torkosság; 6. harag; 7. lustaság. *Azonosíthatók viszont, illetve részben azonosíthatók a költő ellen felhozott ügyészégi vádakkal, a büntetőperekben szereplő vádpontokkal.* Az „állandó botrányokozás” kitétel a sajtóperekre utalhat, konkrét példának az 1924. július 10-én a Magyar Állam nevében kiadott ítéletet hozhatjuk, amely szerint a költő a *Lázadó Krisztus* című költemény „egyes Isten ellen intézett gyalázó kifejezésével közbotrányt okozott.”²⁷ A szemérmesértés – jogi kifejezéssel szemérem elleni vétség – szintén dokumentálható, az 1931. június 12-i ügyészégi vádiratot hozhatjuk példaként, amely a *Döntsé a tőkét*-kötetben szereplő Villonról meg a vastag Margotról szóló balladát kifogásolja. A lázadás és kémkedés voltaképp az osztály elleni izgatás és a nemzetgyalázás megfelelője lehet. A (közveszélyes) munkakerülés vád vélhetően Szántó Judittól, de akár Makai Ödöntől is érhet, a „rám bízott titkok elárulása” és a „beteges hazudás” pedig véleményem szerint a gyermekkori, ifjúkori emlékekre vezethető vissza.

A töredék alapján tehát a születést bűnnek is értelmezhetjük. Ebben az összefüggésben szinte József Attila-i paradoxont állapíthatunk meg: bűnei miatt ítélték életre, de születésével újabb bűnt követett el. A születés bűnéért járó büntetés pedig a halál. Nyomon követhetjük azt a gondolatot, hogy a születés olyan büntető-törvényszéki ítélet, amely ellen nem lehet fellebbezni, és ha a születés a bűnnel egyenlő, mindenképpen büntetés jár érte. A büntetés pedig nem más, mint a halál, mert aki életre ítéltetett, az egyúttal halálra ítéltetett. Egyetértünk Beney Zsuzsával, aki úgy vélekedik, hogy: „a halál egzisztenciális érzete először mint morális kategória, mint büntetés jelent meg József Attila tudatvilágában; s ettől teljesen soha nem tudott megszabadulni.”²⁸ Mindig a halál a viszonyítópont: az életet – mintegy – a halálhoz képest értelmezhetjük, a halál tükrében láthatjuk teljesen tisztán, mondhatni „színről színre”. Az élettel és/vagy az életben elkövetett bűnök végül halállá állnak össze, miként a *(Kásásodik a víz...)* záró sorában összegzi: „bűneim halállá állnak össze”.

Az anya és a bűn motívumának szempontjából talán a leglényegesebb az *Egy büntető-törvényszéki tárgyalás irataiból...* (1935) című töredék. Drámai költeménynek is nevezhetnénk e háromszereplős, párbeszédese jelenetet: a Bűnös-Vádlott, a Vádló és a Bíró dia-

²⁵ József Attila összes művei IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 38.

²⁶ Szabolcsi 1998. 807.

²⁷ „És ámulok, hogy elmulok”. József Attila-iratok. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2005. 68.

²⁸ Beney : 1989. 310.

lógusa a görög sorstragédiákra emlékeztet, de leginkább Kafka *A per* című regényének légköre, díszlete érzékelhető.

Rónay László szerint József Attila „bűn-képzetének fejlődését Franz Kafka bűnszemlélete inspirálta.”²⁹ Azé a Kafkáé, aki nemcsak regényeiben, hanem „oktávfüzetekben” is rögzítette a bűnnel kapcsolatos gondolatait: „Nemcsak azért vagyunk bűnösök, mert a tudás fájáról ettünk, hanem azért is, mert az élet fájáról még nem ettünk. Bűnös állapotban élünk – bűnösségünkötől függetlenül.”³⁰ Kafka értelmezésében tehát minden ember, aki megszületett, bűnös, függetlenül attól, hogy valóban az-e. A bűn mellett meghatározó élmény a büntudat, a tárgyatlan büntudat.

Rába György korábban kimutatta, hogy József Attila verseinek bűnképzete a Kafka-élményből eredhet. Hangsúlyozza, hogy József Attila ismerte a *Jelentés egy Akadémiának, Az átváltozás és A fegyvergyarmaton* című Kafka-műveket. Németh Andorra hivatkozik, akinek szemében *A bűn* című vers a Kafka-élmények fő dokumentuma. „A földérintetlen bűn, melynek vádalapját nem is lehet megtudni *A per* című Kafka-regény alapproblémája.”³¹ Rába szerint az indokolatlan vétkesség eszméjéből alakul ki az eredendő bűn képzete, s József Attila is – úgy, mint Kafka – a különbnek tudást, a különállást vallja bűnének. (Az ebből fakadó magány pedig a büntudat egyik forrása, s ez ördögi kör.)

Az *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból...* című töredék is bizonyítja a kaffkai hatást. A tárgyalás vízió, a költő énje kettészakad: egyszerre játssza a vádló és vádlott szerepét. Önként jelentkezik vallomástételre, mint Raszkolnyikov. (Tudjuk, hogy József Attila egészen fiatalon olvasta és nagyra értékelte Dosztojevszkij műveit, és tudjuk azt is, hogy Porfirij Petrovics alakját érdekesebbnek találta, mint Raszkolnyikóvét.)³²

Az ítélszék előtt állva nem védekezik, mint ahogy nem tagadja cselekedetét a *Bűn és bűnhődés* főszereplője sem. A versbéli, önmagát vádoló vádlott célja, hogy elítéljék anyja haláláért. Bűnét akarja tudni, és bűnhődni akar, mert a büntudat elviselhetetlen, inkább

²⁹ Rónay László: *Erkölc és irodalom*. Vigilia Könyvkiadó, Budapest, 1992. 49. – Itt jegyzem meg, hogy Bori Imre tanulmányának V. szakasza a *Franz Kafka és József Attila* címet viseli. (Két év-tizeddel korábban felismerte a Kafka-hatást József Attila műveiben, mint Rába György!) Ebben olvasható: „Mi a bűne Josef K.-nak? Semmi. Az, hogy él. Az élet nagy bírósági tárgyalása folyik s a vétek az, hogy megszületett az ember; vétkes, mert él. József Attila is ezt a vétket fedezi fel. Gondoljunk csak a *Kései sirató* gondolataira.” (Bori Imre, *József Attila-problémák: a műhelymunka forgácsai = Híd*, 1960/4.)

³⁰ Kafka, Franz: Az én cellám – az én váram. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989. 28. – Másutt: „Az ember két fő bűne: a türelmetlenség és a hanyagság, minden egyéb ezekből ered. Türelmetlensége miatt üzték ki a paradicsomból, és hanyagsága miatt nem tér vissza oda. De a legfőbb bűn talán mégis: a türelmetlenség. Türelmetlenségünkért üzték ki bennünket, türelmetlenségünk miatt nem térhetünk vissza.” (8.) – A kötet jegyzeteiből kiderül, hogy Kafka hagyatékából nyolc nyolcadrét füzet került elő, amely elbeszéléseket, aforizmákat tartalmazott.

³¹ Rába György: József Attila és Franz Kafka. = *Nagyvilág*, 1980/3. 1706–1717. 1707.

³² JAVL 299. – Nagy Lajosnak írt levelében kifejti: „Bennem szinte szorongást keltett a Kiskunhalom végzetszerűsége. Mert nem az végzetszerű, hogy »a hős a végén elbukik«, hanem hogy »a hős« egy pakli dohányt vesz a trafikban, hogy tehát soha senki nem lehet hős. Könyvedről kötetekre valót lehetne fecsegni, többek között hogy a hős fogalmát teljesen értelmetlenné teszi. A Kiskunhalom után eszembe jut a »Bűn és bűnhődés« – most látom, hogy Raszkolnyikov alakja nem is érdekes, – érdekes a Petrovics Porfiré.”

túrné akár a fizikai fájdalmat is, csak ne érezze a tárgyatlan büntudatot: „Szeretném, hogyha itt, te vád, / szemtől szemembe mondanád / a bűnt.”

A Bíró szavai megint csak a születés mint bűn és büntetés gondolatot fikcionálják:

*Ammiatt az ember bánkódik,
mit nem tett, vagy nem tehetett,
de a bűnt nem bánhatja meg,
mert az igazság megbántódik.*

A születés ugyanis nem tett, minden emberrel akaratán kívül történik meg, ahogyan azt már a [32 évvel ezelőtt...] kapcsán említettük. Ezt a „bűnt” nem lehet és nem is kell megbánni, mert az életellenes cselekedet lenne, s az igazság, a tények, a világ rendje ellen való véték.

A Kafka-novellák és regények jellemző vonása is megjelenik itt, az tudniillik, hogy a földi bírák nem a vétkest, nem a vétkezőt ítélik el. Az elítéltnak nem mondják meg sem a bűnt, amely miatt perbe fogták, sem az ítéletet: „Fölösleges közölni vele. Hiszen a saját bőrén tapasztalhatja majd” – válaszol az Utazó kérdésére a fegyencgyarmat tisztje.³³ Itt is egyszerű „Jedermann” áll a bíróság előtt, aki arra figyelmeztet, nem kell számot adni tetteinkről, cselekedeteinkről senkinek.

A *Kései sirató*ban bűnként megélt fantázia („Ettelek volna meg!... Te vacsorádat / hoztad el – kértem én?”) jelenik meg az *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból* című töredékes versében is. (Ugyanez a gondolat a *Szabad-ötletek jegyzékében* így szerepel: „a mamát is megettem volna / itt van faljátok föl”). A Vádló szavaival: „Im anyját falta föl magzatja / vonítva s mohón e cseléd. / Két kézzel tépte emlejét, / ahogy most önmagát szaggatja.” A Bíró kérdése csak megerősíti büntudatát: „Igaz-e hát, hogy őbelőle / táplálkoztál, te hajdani / élődsi kisded.” Fontos, hogy a bűnös éppen bírójától akarja megtudni bűne természetét, akárcsak Kafka regényhőse. A Vádló felháborodottan tiltakozik: „Én vagyok bűnének tudója – (...) Én csak a bűnöst ismerem”.³⁴

A „néma bűn” megfogalmazódik a *Szabad-ötletek jegyzékében* is: „de kár hogy édesanyám beteg volt / (...) talán most vagyok oly / elhagyatott, mint akkor / (...) a bajok lerakódnak az emberben, mint a csontok- / ban a mész / 13 éves korom óta csak álörömeim voltak / csak azért »örültem«, hogy ne hőköljenek vissza / tőlem az emberek, – mihez is fogtak vol- / na velem: úgy lettek volna velem, mint én a ma- / mával, amikor a klinikán feküdt csontig lesóvá- / nyodva / nem ettem meg az ételt, ami ott volt kihülve az éj- / jeli szekrényén / (...) talán ettem belőle mégis és azért köpködök”.

A gyermekkori, az anya ellen elkövetett „bűnökért” bűnhődni kell, még akkor is, ha nem büntetik meg az elkövetőt. Nagyobb büntetés az örökös büntudat érzése. Az anya ellen elkövetett bűn eredendő bűn, tehát „meg nem bocsátani maga is bűn”.³⁵ József Attila fejtette ki a *Szerkesztői üzenetben*, hogy az eredendő bűnt kifejezetten meg kell bocsátanunk egymásnak. Ha önmagának is meg tud bocsátani, akkor csak az „egyik fajta bűnért”

³³ Kafka, Franz: Az átváltozás. In: Válogatott elbeszélések. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992. 80.

³⁴ A Bíró kapcsán ismét Kierkegaard találó gondolatát idézem: „Egyetlen főinkvizitornak sincsenek olyan borzasztó kínzóeszközei, mint a szorongásnak, (...) és egyetlen éles elméjű bíró sem képes a vádlottat úgy faggatni, mint a szorongás.” (Kierkegaard 181–182.)

³⁵ József Attila összes művei III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958. 184–185.

kell bűnhődni. Vagyis: azokért a bűnökért, amelyekért „az uralkodó földi hatalmak különös gondolkodása folytán büntetés jár”. S a költő által várt büntetés a halál. Az „Alkosd meg végzeted” biztatásától eljut az istenteremtés képzetéig, annak reményében, hogy holtában egyesülhet halott anyjával, amely egyszerre megváltás és feloldozás számára: „Istent alkotok (szivem szenved), / hogy élhess, hogy teremtsen mennyet, / hogy jó legyenek, s utánad menjek! ([Édesanyám, egyetlen, drága...]). Az anya- és az istenmotívum összefonódásának vizsgálata, a József Attila-i bűntudat újabb aspektusának értelmezése azonban hosszabb tanulmányt érdemel.

